

УДК 94(477)“1917”:329.733

Андрій Рацілевич
(м. Житомир)**ВПЛИВ I ТА II УНІВЕРСАЛІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ НА РОЗВИТОК
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА ВОЛИНІ***В статті розглянуто вплив I та II Універсалів Центральної Ради на
розвиток українського національного руху на Волині***Ключові слова:** *Центральна Рада, I та II Універсали, Волинь, український
національний рух*

В історії українського національного руху 1917-1921 рр. регіональна складова має важливе значення для повномірного відтворення та осмислення процесу національно-політичного життя українців. Після періоду організаційного оформлення українського національного руху весною 1917 р. (де було визнано Українську Центральну Раду (далі – УЦР) – керівною інституцією всього українства та прийняття ухвал Національного Конгресу, які стали дороговказом для різноманітних відновлених та новостворених українських організацій) спостерігається його нове піднесення та консолідація під впливом I-го Універсалу Центральної Ради.

За доби незалежності зріс науковий інтерес до проблематики національного руху, проте чимало аспектів залишаються недостатньо розробленими. До проблем українського національного руху на Волині зверталися вітчизняні науковці, однак їхнім науковим дослідженням [1, 2, 3, 4, 5, 6] бракує поглибленого аналізу його розвитку. Окремі загальні аспекти цієї проблеми були висвітлені нами в дисертаційному дослідженні “Український національний рух на Волині наприкінці XIX ст. – 1917 р.” [7].

У запропонованій статті автор робить спробу з'ясувати складну й подекуди приховану діалектику національних і державотворчих процесів та проаналізувати комплекс чинників – соціальних, етнічних, військових, економічних тощо, які впливали на цей процес на Волині влітку 1917 р. Вибір часового проміжку зумовлений спробами УЦР відіграти самостійну й керівну роль у консолідації суспільства та налагодженні державного життя в Україні. Водночас, формуючи Генеральний Секретаріат, діячі УЦР прагнули знайти порозуміння з Тимчасовим урядом у справах вирішення українського питання.

Після прийняття I-го Універсалу Центральної Ради, який проголосив суверенність українського народу “на своїй землі” [8, с. 101], активізується суспільно-політичне життя, різні прошарки населення краю отримують можливість стати його дієвим учасником. Волинська Українська Рада (далі – ВУР) здійснювала низку заходів які дозволили їй позиціонувати себе як регіональний суспільно-політичний осередок українського руху. З метою збирання даних про український рух на Волині ВУР заснувала в Житомирі Інформаційне бюро, яке звернулося до просвіт, рад, громад, гуртків й інших українських військових та цивільних організацій краю з проханням подавати свої відомості про себе. Для висвітлення серед широкого загалу діяльності українських політичних партій, напряду розвитку національного руху Інформаційне бюро ВУР організувало продаж українських книжок та преси: “Нової Ради”, “Народної Воли”, “Робітничої газети” й тижневиків “Боротьба” і “Воля” [9, 14 липня].

Після українського організаційного з'їзду Волині відбулося проведення першого Селянського з'їзду Волині та низки повітових з'їздів селян. Їхні ухвали свідчать про позитивне сприйняття І Універсалу УЦР, підтримку необхідності домагання автономії України, скликання Установчих Зборів для впорядкування державного ладу. Наприклад, в Острозі 23-25 червня було проведено повітовий з'їзд селянства з аналогічними постановами щодо підтримки діяльності Центральної Ради [9, 14 липня].

22-24 червня відбувся з'їзд української ради селянських депутатів. Українська газета "Громадянин" опублікувала нарис із закликом до населення Волині підтримати національний рух та постанови Української Ради Селянських депутатів, які для селян Волині повинні бути обов'язковими. Газета переконувала, що спільною справою з Українською Радою Селянських депутатів разом із Центральною Радою селяни зможуть отримати і землю, і волю [9, 14 липня]. Утвердження селянства як дієвої складової частини національного руху стає помітним після проведення селянських з'їздів. Водночас їхня участь у національному відродженні набула додаткових ознак, які становили характерну рису суспільно-політичної поведінки селянства й виступали важливим фактором синтезу національної проблеми з вирішенням соціальної, головним чином аграрної. Практично всі українські партії, прихильні до УЦР, і ті, що їй опонували, вважали необхідною реорганізацію земельної справи. За домінування в УЦР представників соціалістичних партій, що прагнули радикального вирішення аграрного питання, варіант поміркованих заходів з урахуванням інтересів землевласників поступився революційному, до якого схилилася більшість безземельного та малоземельного селянства, – конфіскації великої земельної власності [3, с. 529].

Таким чином, улітку 1917 р. соціально-економічні проблеми домінували в селянському середовищі, відсуваючи на другий план політичні цілі українського руху, а згодом підтримку будь-яких чи то культурних, чи просвітніх процесів українського відродження. Ці питання були головним змістом агітації російських соціалістичних партій, особливо РСДРП, що значно послаблювало увагу селянина до проблем українського відродження.

Діяльність українських соціалістичних партій, як зазначає Д. Дорошенко, зводилася, особливо на Волині, до соціалізації землі при втраті уваги до решти компонентів розвитку національного руху [10, с. 72]. Відповідні причини вплинули й на постанови селянських з'їздів Волині. З цього приводу Д. Дорошенко зазначив, що "поняття України підмінювалося поняттям "десятини" землі, обіцяної тому, хто впишеться до української партії ес-ерів і голосуватиме "за Україну" [10, с. 72-73]. В. Липинський констатував: "Замість патріотизму героїчного, патріотизму посвяти, патріотизму любові витворився ніде в світі невиданий якийсь патріотизм меркантильний з розцінкою на земельну валюту [...] за Україну давали десятини..." [11, с. 162].

Далі Д. Дорошенко додавав, що "з упадком усякого стримуючого авторитету й усякої влади українське село почало швидко котитись у площину анархії. Наверх впливали найгірші елементи села, які найбільш галасували, хапались за крайні гасла й тероризували більш статечні, спокійні круги населення. Неустанна агітація ес-ерівських агентів, ваблячи поділом панської та казенної землі, розпалювала соціальну ненависть і будила найгірші інстинкти. Уже в кінці літа всякі заклики до порядку, до спокою, до вичікування, що постановлять установчі збори, – заклики, які йшли з центру, втратили всяку силу" [10, с. 73]. Розпал аграрної революції зі стихійним захопленням поміщицької землі, реманенту, худоби відбувався впродовж літа в умовах боротьби за повноваження між Генеральним Секретаріатом та Тимчасовим урядом. Якщо весною 1917 р. на Волині такі захвати були поодинокими [6, с. 10], то влітку це стало небезпечною

тенденцією. На осінь 1917 р. селянські заворушення охоплюють майже всю Волинську губернію.

Губернська преса безперервно повідомляла про стихійні акції протесту селян, загітованих більшовиками, демобілізованими селянами [12, с. 37].

Непевність соціальної поведінки селянства прогнозував, зокрема, П. Скоропадський. У кінці березня 1917 р. він наголошував, що з розвитком революційних подій та поглибленням демократизації повороту до відновлення монархії не буде, однак слабкі заходи щодо утвердження республіканської форми правління та налагодження державного життя стануть приводом, “що селяни не зорієнтуються, у чому справа, і вимагатимуть царя” [13, с. 179].

Незабаром це припущення справдилося, особливо на Волині, де відчутною була відкрита протидія та недружелюбність російського шовіністично-монархічного руху, який у 1917 р. утримував, за інерцією своєї діяльності минулих років, міцні позиції. Часопис “Громадянин” помістив відомості про песимістичні настрої серед сільського населення: “Що не день, особливо в нас на Волині, стає гірш. Чутка ходить, що деякі волости Житомирського повіту хочуть, щоб царя назад вернули, а того, мабуть, і не відають, що разом із царем вернуться й всі його посіпаки й знов почнуть нарід мурдувати” [9, 19 серпня].

Невирішена проблема з продовольчою справою, яка виникла внаслідок забезпечення потреб фронту, загрожувала губернії катастрофою. Волинська Українська Рада звертала особливу увагу на проблеми прифронтової зони, де в повітах Кременецькому, Луцькому та Дубнівському “сила люду, цілі десятки тисяч є тепер без осель, а наближається холодний час і загрожує усім тим тисячам людей страшним лихом ... на місцях, у повітах, влади, яка б опіралась на довір'я населення, сливе немає” [9, 10 вересня].

Антиукраїнська позиція в суспільно-політичному житті Волині виражалася не лише російським націоналістичним елементом та низкою установ Волині, а й у силу тієї ролі й того рівня діяльності українських організацій. Так, губерніяльний Земельний Комітет, що утворився в травні, до Центральної Ради ставився “не вороже, але й не прихильно” [9, 31 липня]. Волинська Українська Рада на сторінках “Громадянина” повідомляла, що москвофіли з Галичини, згуртувавшись у товариство “Галицька Рада”, на віче і серед населення проводить кампанію з метою дискредитації українських установ та організацій. Указано на відсутність протидії від вищих установ губернії на таку агітацію. Діячі Волинської Української Ради розглядали вище вказану позицію губернської влади (напр., церковної, або ж Волинське Губернське Земство, склад якого не було демократизовано, характеризувалося як антидемократичний елемент) як спосіб сприяння чорносотенням. Водночас установи нової влади, на думку членів Волинської Української Ради, запроваджуються в губернії дуже неактивно. Ті, які були створені, не знайшли належного сприйняття, наприклад, у волостях Фасівська – Житомирського повіту, Курненська – Звягельського повіту, Хоровська – Острозького повіту, Покалівська, Норинська, Словечанська, Білокорівичська – Овруцького повіту, Людвипольська – Рівненського повіту, Купільська, Корчевська – Староконстантинівського повіту, Верковецька – Дубнівського повіту.

Власне, улітку на розвиток національного руху на Волині впливали тенденції деструктивного характеру. Діяльність українських громад, організацій досить часто визначалося ситуацією, у якій опинилося українство регіонів Волині. УПСФ (до керівного складу входили державні діячі з Волині Ф. Штейнгель, А. В'язлов, І. Фещенко-Чопівський), яку підтримували вчителі, лікарі, письменники, юристи в губернському центрі, залишалася малочисленною [6, с. 13]. Осередки УДХП з'явилися влітку 1917 р. лише в південних повітах Волині. Так, українські організації докладали чимало зусиль на нівелювання впливів російських політичних сил у провінційних центрах: постійно протидіяли

промонархічно налаштованій частині міського соціуму, російського бюрократичного та педагогічного апаратів, російської революційної демократії [14, с. 49].

На нашу думку, підтримка ініціатив ЦР різноманітними українськими організаціями, українцями-військовими в регіоні, а також досягнутий компроміс із Тимчасовим урядом дедалі послаблювали вплив проросійських сил. II Універсал не мав того суспільного резонансу, як I Універсал, однак не зафіксовано негативного ставлення українців до досягнутої угоди. У II Універсалі зазначено, що вирішення питання про автономію України відкладається до Всеросійських Установчих зборів, а Генеральний Секретаріат проголошено крайовим органом влади Тимчасового уряду [8, с. 145-146].

До того ж, на першому етапі своєї діяльності Генеральний Секретаріат реальної влади не отримав, державні установи в регіонах у його підпорядкування не перейшли, спричинивши відсутність можливостей ефективного регулювання сфери державного управління. Генеральний Секретаріат лише ознайомлювався з ситуацією на місцях, налагоджував зв'язки з регіональними громадськими організаціями та вирішував питання влаштування своєї діяльності [1, с. 207].

Таким чином, перебіг українського руху був певною мірою неконтрольованим. Активісти українського відродження намагалися запобігти цим явищам і не допустити соціальних ексцесів. Так, вартій уваги нарис на шпальтах "Громадянина" про спонукання волинян до активних дій саме на національній ниві: "Український нарід не є тільки декоративна нація – се нарід, що має свою питому багату культуру, свою національну вдачу – треба тільки не по містах шукати народної культури й самого народу, а по наших селах". Далі він висловлював необхідність поширення національної свідомості, яка, за його словами, "ставить насамперед справу про вільний, широкий розвиток народу нації, а часами враз із нею державності" [9, 19 липня]. Звідси дописувач констатував потребу термінової реалізації всіх домагань українства шляхом українізації державного життя.

Єдиний вихід із кризового становища в губернії Волинська Українська Рада вбачала в посиленні революційної влади від Української Центральної Ради та її Генерального Секретаріату [9, 10 вересня]. Власне, позиція Волинської Української Ради вказує на прагнення діяти виключно в руслі політики Центральної Ради та Генерального Секретаріату. З цієї метою Василь Кравченко, зокрема, зустрічався з членами Волинської Української Ради, отримував від них інформацію і складав звіт про стан розвитку національного руху. 15 серпня 1917 р. відбулася його зустріч із Михайлом Грушевським. В. Кравченко звітував про становище українства в губернії та обговорив питання посилення впливу українського руху в краї [5, с. 64].

За негайну організацію українського державного життя висловлювався губернський комісар Андрій В'язлов разом з іншими українськими комісарами на відповідній нараді в Києві. Усі комісари дійшли до спільної думки – прийняти інструкцію Тимчасового уряду, щоб приступити "до організації влади й опанування провінції", – зазначає Д. Дорошенко [10, с. 109]. Варто відзначити, що Андрій В'язлов у 1917 р., відійшовши від кадетів, став членом української партії соціалістів-федералістів.

Зрештою, падіння авторитету Тимчасового уряду спонукало до організації краю на основах самоуправління. Дмитро Дорошенко констатував, що "з національного погляду налагодження якого-такого нормального життя крайовою українською владою мало б величезне значіння і піднесло б престиж українства незвичайно високо" [10, с. 117]. Регіональна адміністрація Тимчасового уряду фактично була позбавлена влади й не могла "конкурувати" з поступово зростаючою кількістю збільшовизованих рад солдатських і робітничих депутатів.

Задля з'ясування ситуації на місцях головою Генерального Секретаріату було заплановано з'їзд губернських і повітових комісарів Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Волині й Поділля. Інформація комісарів указувала на найтяжчу ситуацію на Волині й Поділлі серед решти губерній. У своєму виступі губернський комісар Волині А. В'язлов повідомив про погіршення загального стану в краї – поширення анархії, безгосподарність – і назвав головний чинник деструктивного впливу на всі сфери життя губернії – занархівовані солдатські маси [10, с. 122].

На цьому з'їзді обговорювалося також питання про Вільне козацтво. Певна частина комісарів висловлювалася проти підтримки організації вільнокозачого руху, мотивуючи свою позицію небезпекою з боку неконтрольованих озброєних частин.

Інша група учасників розглядала Вільне козацтво як опору для збереження ладу та спокою. Зрештою, з'їзд висловив своє негативне ставлення до Вільного козацтва.

Проте серед волинських діячів національного руху ідея утворення загонів Вільного козацтва знайшла підтримку. Чимало з них вбачали в ньому реальну силу для зупинення анархії та безладу й суттєвий фактор у боротьбі за українську державність. Так, товариство “Волинська Просвіта” на засіданні 9 вересня 1917 р. постановило, що Вільне козацтво “на Волині потрібне, співчуття до його зі сторони населення буде і що Т-во “Просвіта” просить (Генеральне Секретарство. – А. Р.) негайно вжити заходів для його заснування” [15, арк. 9 зв.]. У місті Острозі ще в квітні 1917 р. при місцевій гімназії, за сприяння Петра Шумовського (згодом – українського зарубіжного вченого-історика та співробітника Інституту дослідників Волині), заснувалося військово-спортивне товариство “Січ” імені Івана Богуна, до якого увійшла молодь міста. Ця організація здійснювала військово-патріотичне виховання молоді й виявилася єдиною в місті силою, яка утримувала порядок і спокій. Згодом члени “Січі” поповнили лави армії УНР [16, с. 70]. Зрештою, над проблемою утримання спокою на місцях переймалися прихильники українського відродження в регіонах Волині.

Уже з липня російська армія невпинно втрачає не лише свою боєздатність, а й рештки організованості, перетворюючись на потенційну загрозу стабільності суспільства. Про це, суголосно з А. В'язловим, публічно заявляв М. Грушевський. Він вважав, що сумні прогнози не реалізуються якщо відбудеться пропонуване УЦР переформування армії за територіально-національним принципом [2, с. 76]. Розгортання українського руху в російській армії, як складової національного руху, не було позбавлено соціалізації.

На Волині проблема українізації війська мала соціальний і політичний характер. Так, наприклад, Острозький повітовий з'їзд селянства підтримав наміри щодо українізації війська [9, 14 липня]. Проте газета “Вольнь” надрукувала неприхильний нарис, імовірно, пробільшовицького нахилу, полковника Григор'єва: “Українці просять товаришів солдат інших національностей підтримати ідею національного об'єднання й перейти в склад полків – пішої запасної бригади. Навряд чи хто із русских людей підтримає таке бажання українців і будуть спокійно дивитись, як згортається червоний стяг рускої революції на користь наших ворогів, стоячих біля відкритих воріт” [17, 4 июля].

На кінець літа ситуація в армійських частинах погіршувалася. Д. Дорошенко зазначав, що Генеральний Секретаріат більше уваги приділяє високій політиці, ніж організаційній та діловій роботі на місцях, що посилювало анархічні прояви в регіонах. Особливо до цього схильні були ті військові частини, де солдатська маса опинилася цілком під впливом крайніх лівих партій – збільшовизовувалися. На Волинь посиляли досвідчених агітаторів, членів РСДРП, для більшовицької агітації в армії [18, с. 36]. Пробільшовицьки налаштовані

військові частини мали величезний вплив на Ради солдатських депутатів і "ставали розсадниками більшовизму і взагалі ворожих до уряду настроїв, а самі залоги робили всякі бешкети, які буквально руйнували всяке нормальне життя" [10, с. 116]. Так, наприклад, Сарненська група РСДРП активно протидіяла Волинській Українській Раді. Однак Волинська Українська Рада спромоглася утворити гарнізонну Раду, цілком українізувати першу частину (протиавіаційну батарею), хоча низький рівень національної свідомості та більшовицька агітація не дозволяли успішній українізації дислокованих частин у Сарнах [19, арк. 16].

Водночас серед військових підрозділів не бракувало підтримки позиції Центральної Ради. 15-16 червня 1917 р. острозька філія клубу ім. П. Полуботка провела з'їзд вояків-українців. На з'їзді було продемонстровано згуртованість та ідейну єдність солдат-українців. У постановах з'їзду віталася Центральна Рада й визнавалася революційною крайовою владою на Україні. Солдати-українці вважали потрібним для об'єднання та планомірної організації українців заснувати в військових частинах командну раду до 5 осіб, організувати бібліотечну, лекційно-агітаційну комісію, яка влаштувала б курси для цивільних і військових з: історії України, української літератури, української мови, проблем економіки України, з питань сучасного громадсько-політичного життя, роз'яснення виборчих прав громадян, земельної, робітничої справи. Для поширення національної свідомості та єднання громадян вояки-українці запропонували заснувати хор і артистично-драматичну комісію. Зрештою головна увага спрямовувалася на активну участь у виборах до міських дум і земських управ, делегуванню представників до різних громадських організацій, "для більш успішної культурно-просвітницької праці на демократичному ґрунті з'єднатись із місцевими українськими демократичними організаціями та порозумітись із демократичними елементами інших місцевих національностей; там, де в різних громадських органах: волосних, повітових, управах, учительських комітетах і т. ін. влада лишалася в руках людей, ворожих до українства, повести широку дужу організацію та освіднення народу і тоді перевибрати адміністрацію..." [20, с. 438-440].

На підтримку українізації та керівної ролі УЦР висловилися громада Луцького полку на зібранні 19-20 червня [6, с. 11-12]. Волинський краєзнавець Г. Гуртовий наводить факти агітації за автономію України, які переросли в гасло створення незалежної України, що простежувалися навіть у 775 збільшовизованому Кустанайському полку (розташовувався поблизу м. Торчина) [21, с. 266]. Після оголошення II Універсалу Центральної Ради дислоковані в м. Торчині солдати-українці провели мітинг із вимогою незалежності України [22, с. 96-97].

Отже, позиція підтримки політичного напрямку розвитку національного руху у військових частинах свідчить про поглиблення процесів національного відродження й поширення національної свідомості не тільки серед цивільного населення. Одним із доказів значного впливу українського руху в армійських частинах було створення полку ім. П. Сагайдачного, який знаходився в Житомирі [4, с. 100]. Українізацію 4-го запасного полку російської армії проводили члени житомирської філії Українського військового клубу ім. Павла Полуботка під керівництвом В. Ластівченка. Перша українська сотня Волині у складі 350 вояків-українців постала за ініціативи Ю. Артюшенка, референта ради цієї філії [6, с. 12-13].

II Універсал дав можливість замирення в міжетнічних стосунках. Під його впливом поглибилася взаємодія українського руху із суспільно-політичними рухами національних меншин, яка полягала в підтримці основних гасел та прагнення до демократизації. Поляки, проголосивши створення "Польського

виконавчого комітету на Русі", декларували співпрацю з Центральною Радою, проголошували підтримку українського національного руху. Вони мали надію, що за моральної підтримки українського національного руху зможуть зберегти провідні позиції в суспільній структурі України. Однак, як зазначає Б. Гудь, через зміцнення в губерніях влади Центральної Ради ситуація змінюється. Соціалістично налаштована Центральна Рада не схилилася до співпраці з ПКВ, що призводило до поглиблення суперечностей [23, с. 250-251].

Отже, стихія аграрного руху, невизначеність земельного питання значно перешкоджали українцям і полякам розвивати та підтримувати взаємовідносини (не лише в Києві, а й у регіонах), які були задекларовані І. Волошиновським на Українському національному з'їзді у квітні 1917 р. від імені Польського виконавчого комітету, про позитивне ставлення до утворення Центральної Ради та її намірів забезпечення прав національних меншин. І, як зауважує в цьому контексті О. Калакура, більшість лідерів польського руху в Україні підтримували національно-визвольні змагання українського народу [24, с. 119].

Представники єврейських партій та організацій на Волині (Житомир, Новоград-Волинський, Коростень, Овруч) в основному позитивно сприйняли національну політику Центральної Ради.

В. Устименко зазначає, що єврейська національна спільнота на певному етапі підтримувала основні положення національно-державного будівництва, поставилася прихильно до вимог автономії України [25, с. 79-80].

Підсумовуючи розвиток українського руху влітку 1917 р., можна констатувати зміцнення його позицій на Волині після проголошення І Універсалу Центральної Ради. Невпинно поширюється національна свідомість широких верств населення краю, поглиблюються процеси національного відродження українців. Свідченням цього є українізація низки військових частин, організація вільнокозачого руху та активізація боротьби за національне визволення.

Спостерігається активність селянства в національному русі, що яскраво демонструють селянські з'їзди Волині. Водночас аналіз розвитку національного руху дав змогу виявити тенденції деструктивного характеру, які певним чином впливали на його динаміку. Зокрема, невирішеність низки соціально-економічних проблем створювала підґрунтя для агітації антиукраїнськими силами, дискредитації українських діячів, організацій, партій. Давалася взнаки й слабка форма діяльності деяких українських організацій у регіонах Волині.

Отже, розвиток українського національного руху в краю відбувався в умовах загострення соціальних, економічних, військових, етнічних проблем. Саме за таких обставини відбувалося посилення політичної складової українського руху в регіонах, що дало змогу йому стати ефективним елементом у державотворчій практиці УЦР. Перспективою подальшого дослідження проблеми є вивчення розвитку національного руху восени 1917 р. за низки обставин політичного характеру та проголошення УНР.

Список використаних джерел та літератури

1. Лебедева І. М. Створення Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лебедева Ірина Миколаївна. – Київ, 2003. – 251 с.
2. Верстюк В. Ф. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.) / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – К., 2003. – № 3. – С. 63-81.
3. Верстюк В. Ф. Селянська проблема в політиці українських політичних сил та урядів 1917-1920 рр. / В.Ф. Верстюк. – К., 2004. – С. 527-555.

4. Іващенко О. М. Житомирщина шляхами історії: краєзнавчі розвідки / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир: “Полісся”, 1997. – 146 с.
5. Лобода Т. М. Суспільно-політична та наукова діяльність В. Г. Кравченка (1862–1945): дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лобода Тетяна Михайлівна. – Київ, 1999. – 268 с.
6. Власюк О. В., Цятко В. М. Волинь в добу Центральної Ради (1917-1918) / В. Цятко. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – 96 с.
7. Рацілевич А. П. Український національний рух на Волині наприкінці XIX ст. – 1917 р.: дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Рацілевич Андрій Петрович. – Київ, 2009. – 218 с.
8. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. / [Ін-т історії України НАН України, Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України]. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1 : 4 берез. – 9 груд. 1917 р. – 589 с.
9. Громадянин. – 1917 р.
10. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923: в 2-х т.: [документально-наукове видання] / Дмитро Іванович Дорошенко / [упоряд. К. Ю. Галушко]. – К.: Темпора, 2002. – Т.1: Доба Центральної Ради. – 320 с.
11. В'ячеслав Липинський та його доба: Книга перша. Наукове видання. – Видання друге, доопрацьоване та доповнене. – Упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ: Темпора, 2010. – 560 с.
12. Гайналій В. М. Селянський рух на Волині в період національно-визвольних змагань 1917–1919 рр. / В. М. Гайналій // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Л. Українки. – Луцьк, 2005. – Вип. 10. – С. 35-41.
13. Папакін Г. В. Російська революція очима Павла Скоропадського (листи з фронту за березень 1917 р.) / Г. В. Папакін // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія “Історія, економіка, філософія” / [гол. ред. Ю. І. Терещенко]. – К.: Вид. Центр КНЛУ, 2003. – Вип. 7-8. – С. 179.
14. Басара-Тиліцак Г. Б. Провінційні міста України як середовище соціальної та політичної мобілізації городян у період Центральної Ради / Г.Б. Басара-Тиліцак // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. : зб. ст. / [відп. ред. В. Ф. Верстюк]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 2. – С. 43-56.
15. Державний архів Житомирської області, ф. 560. Протоколи общих собраний членов общества “Волинская Просвита” в г. Житомире. – 8.12.1910–27.07.1919, оп. 2, од. зб. 2, 13 арк.
16. Андрухов П. Волинь: події, імена, джерела / П. Андрухов. – Остріг, 1996. – 264 с.
17. Волинь. – 1917 г.
18. Дециньський Л. Є. Великий Жовтень на Волині / Л. Є. Дециньський. – Львів: Вища школа. Видавництво при ЛДУ, 1977. – 184 с.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.57, Фотокопії переписки ЦК РСДРП с комитетами РСДРП Волинской губернии о посылке программы партии и партийной литературы, об отношении к Центральной раде, о состоянии работы в комитетах РСДРП и по другим вопросам. – 14.VII.1917 – 18.XII.1917. – Оп. 1. – Од. зб. 28. – 32 арк.
20. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / [упоряд. В. Верстюк (керівник)]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
21. Гуртовий Г. О. Волинь – край козацький. Історико-краєзнавчі нариси / Григорій Олександрович Гуртовий – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 352 с.
22. Гуртовий Г. О. Торчин – передзвін віків: [історико-краєзнавчі нариси] / Григорій Олександрович Гуртовий. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 356 с.
23. Гудь Б. В. Загубель Аркадії: Етносоц. аспекти укр. – пол. конфліктів XIX – першої пол. XX ст. / Б. В. Гудь. – Л., Інститут українознавства

- ім. І. Крип'якевича НАН України; Факультет міжнародних відносин Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка, 2006. – 447 с.
24. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті: [монографія] / Олег Ярославович Калакура. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. – 508 с.
25. Устименко В. М. Етносоціальні процеси в Україні та етносоціальна політика Центральної Ради / В. М. Устименко // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр.: зб. ст. / [відп. ред. В. Ф. Верстюк]. – К.: Ін-т історії України НАН України. – 2007. – С. 68-89.

SUMMARY

The article considers the impact of I and Universal II of the Central Council on the development of the Ukrainian national movement in Volhyn.

Key words: Central Council, I and Universal II, Volhyn, Ukrainian national movement

АННОТАЦІЯ

В статті розглянуто вплив I та II Універсалів Центральної Ради на розвиток українського національного руху на Волині.

Ключові слова: Центральна Рада, I та II Універсали, Волинь, українське національне руху